

VAN OVERSPEL TOT PUBLIEKE DIENSTEN: DE VRUCHTEN VAN HET OUD STADS ARCHIEF

door Manon van der Heijden

Het moet in 1991 zijn geweest dat ik voor het eerst de studiezaal van het Rotterdamse Gemeentearchief bezocht. Dat gebeurde in het kader van een werkcollege aan de Erasmus Universiteit Rotterdam bij de studie Maatschappijgeschiedenis (nu geschiedenis), waar ik de richting preïndustriële geschiedenis had gekozen. De onderzoeksthema's waren duidelijk geïnspireerd door de specialisaties van de docenten en hoogleraren: de geschiedenis van de Nederlandse rechtspraak, de werking van stedelijke instituties en de wijze waarop steden sociale controle oplegden. Jan van Herwaarden en Pieter Spierenburg waren enthousiaste docenten die hun studenten graag als echte historici van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd (1500-1800) het archief in zagen gaan om onderzoek te doen aan de hand van primaire bronnen. Het lag in de lijn der dingen om dat onderzoek te beginnen in de stad van de universiteit: geografisch was dat natuurlijk gunstig, en ook het aanwezige materiaal in de oude rechterlijke archieven van Rotterdam gaf daartoe aanleiding. Dat eerste onderzoek was beperkt: een casus over een Rotterdammer die in 1776 werd veroordeeld voor geslachtsverkeer met een andere man. Dit delict werd 'sodomie' genoemd en er stond de doodstraf op.¹ Door dit onderzoekje was mijn belangstelling voor het materiaal in de Rotterdamse archieven gewekt en in de jaren daarna zou ik nog vaak als onderzoeker het Gemeentearchief bezoeken. Eerst nog aan de Mathenesserlaan voor een doctoraalscriptie over criminaliteit en mijn proefschrift over het huwelijk in Holland, maar later natuurlijk in het nieuwe gebouw aan de Hofdijk voor een onderzoeksproject over publieke taken in vroegmoderne steden.² Dit artikel is een weergave van mijn bevindingen als historisch onderzoeker in het Gemeentearchief van Rotterdam tussen 1992 en 2007. Ik wil laten zien hoe rijk de oude stadsarchieven van Rotterdam zijn en wat voor informatie zij bieden voor onderzoek naar de sociale geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd. Ook de aard van de bronnen die ik voor mijn onderzoeken gebruikte, zal aan bod komen: wat stond er in vonnisverslagen, verhoorboeken, kerkenraadnotulen, stadsrekeningen en ambtenboeken en wat zijn de beperkingen van zulke bronnen?



afb. 1. Het onderschrift onder deze primitieve houtsnede maakt duidelijk wat is afgebeeld, namelijk 'Het zware Regt ofte Justitie dat er tot Rotterdam is gedaan op maendag 17 juni 1730 ... aen drie Misdadigers ... dewelke over het plegen van Sodomitische zonden zijn geworgt en geblakert'. (GAR, RI 1307)

Historisch onderzoek bestaat grotendeels uit betrekkelijk eenzaam werk, maar kan alleen in iets resulteren als er interactie plaatsvindt met anderen die meedenken, hulp bieden, adviseren of kritiek leveren. Els Schröder zorgt er al jaren voor dat bezoekers van de leeszaal optimaal worden geholpen bij het vinden van historische informatie. Naast de medewerkers van de leeszaal spelen Paul van de Laar en Arie van der Schoor als stadshistorici natuurlijk een cruciale rol in de aansturing en stimulatie van onderzoek naar de geschiedenis van Rotterdam. Ten slotte hoop ik dat uit mijn verhaal ook iets overkomt van de sfeer van het archief, de veranderende tijdgeest en de behulpzaamheid van archief-medewerkers en andere betrokkenen.

Historisch onderzoek in het Oud Stads Archief van Rotterdam

Door het onderzoekscollege van de studie Maatschappijgeschiedenis was duidelijk geworden dat de oude rechterlijke archieven veel informatie bieden over criminaliteit en rechtspraak tijdens de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd. Rotterdam is niet de enige Hollandse stad waarin oude vonnissen en verhoren bewaard zijn gebleven, maar uniek is wel dat er hele reeksen processtuk-

ken vanaf de vijftiende eeuw aanwezig zijn. De processen spelen zich zowel tussen burgers onderling af en zijn dus civiel te noemen, als tussen overheid en burgers waarbij de overheid burgers aanklaagt. Deze laatste – strafrechtelijke – vorm werd in de meeste steden aangeduid als ‘criminele’ zaken, maar straks zal duidelijk worden dat een onderscheid tussen de civiele en criminele rechtspraak in de Vroegmoderne Tijd niet altijd gemakkelijk te maken is. Op basis van deze



afb. 2. In het souterrain van het oude archiefgebouw aan de Mathenesserlaan werd in 1993 een ruimte vrijgemaakt voor de schrijvers van de nieuwe stadsgeschiedenis van Rotterdam, Arie van der Schoor en Paul van de Laar. Het was niet gemakkelijk om van de studiezaal de weg naar hun werkkamer te vinden, maar wie zo ver wist te komen, kon verzekerd zijn van een open deur en een luisterend oor. Hun aanwezigheid in het archief was stimulerend voor jonge, en ook minder jonge onderzoekers. (foto GAR)

bronnen zou mijn scriptie zo aansluiten bij een thema dat in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw in de Nederlandse geschiedwetenschap veel aandacht kreeg: het dagelijkse leven van 'gewone' mensen in het verleden. De rechterlijke bronnen zijn daar bij uitstek geschikt voor, want in tegenstelling tot de meeste geschriften uit de vroegmoderne periode, staat hierin vooral informatie over minder bedeelde groepen van de stadsbevolking. De stedelijke elite liep om verschillende redenen minder risico op vervolging: de pak-kans was veel kleiner, de behandeling tijdens het proces doorgaans milder en rijken konden hun delict soms afkopen. Om die reden zijn er vooral 'gewone' burgers in de rechterlijke archieven te vinden: arme sloebers,

avontuurlijke zeelieden, alleenstaande moeders, vlijtige bakkers, ontrouwe echtgenoten, roddelende buurvrouwen en in een havenstad als Rotterdam natuurlijk ook veel migranten. Het was dus logisch dat ik in 1992 mijn doctoraalonderzoek deed in de rechterlijke archieven van het Rotterdamse Gemeentearchief.

Het archief was toen nog aan de Mathenesserlaan gevestigd, vlak naast de kathedraal, maar de ingang was aan de andere kant, via de Robert Fruinstraat. De leeszaal waar je archiefstukken kon opvragen en inkijken, lag op de tweede verdieping. Het was daar allemaal veel kleinschaliger dan in het huidige gebouw en de contacten waren informeler. Stukken werden aangevraagd via briefjes en

naar de tafel gebracht met een karretje. Het was voor de medewerkers waarschijnlijk veel overzichtelijker dan nu: het aantal mensen was beperkt, de leeszaal was klein en alles verliep via direct contact. In tegenstelling tot nu kwam je op de leeszaal slechts een enkele genealoog tegen. Er mocht daarom ook meer: na verloop van tijd kenden de leeszaalmedewerkers je, ze wisten precies waarvoor je kwam en konden bijna raden welke stukken je zou opvragen. Het informele karakter van de contacten bleek ook uit de toegankelijkheid van de stadshistorici Arie van der Schoor en Paul van de Laar, die in het gebouw samen op één kamer zaten en bezig waren met een nieuwe stadsgeschiedenis van Rotterdam.³ Zij deelden mijn enthousiasme over werken met bronnen, waren benieuwd naar nieuwe vondsten en namen de tijd om gedachten uit te wisselen over het onderzoek. Vooral later tijdens het werk voor mijn proefschrift zou ik daar veel aan hebben. De sfeer was vriendelijk en open en ook dat maakte het voor een jonge onderzoeker heel aantrekkelijk om in het Gemeentearchief van Rotterdam te werken.

Bronnen uit het Oud Rechterlijk Archief

Met het doctoraalonderzoek wilde ik dus aansluiten bij het nieuwe onderzoek naar het dagelijkse leven in steden.⁴ In Amsterdam, Leiden en Delft waren er al gegevens verzameld over criminelen in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Uit sommige studies was een opvallende conclusie gekomen: vrouwen werden tussen 1600 en 1800 relatief vaker veroordeeld voor misdrijven dan nu het geval is. Na 1900 komt slechts tien pro-

cent van de totale criminaliteit in steden op het conto van vrouwen; de meeste misdrijven worden door mannen gepleegd. In de preïndustriële periode bleken vrouwen veel vaker voor criminele activiteiten vervolgd te worden, soms zelfs net zo vaak als mannen. Zo blijkt in Amsterdam bijna vijftig procent van de veroordeelden in de zeventiende eeuw uit vrouwen te bestaan.⁵ Uit andere onderzoeken, naar Hollandse, Belgische, Franse en Engelse steden in de zeventiende en achttiende eeuw, blijkt dat het vrouwelijke aandeel weliswaar wat lager was dan in Amsterdam, maar ook daar is het percentage nog steeds hoog in vergelijking met de huidige criminaliteitscijfers. Hoe kan dat en geeft Rotterdam in de achttiende eeuw eenzelfde beeld? Die vragen waren uitgangspunt van het onderzoek. De bronnen bestonden uit vonnissen en aantekeningen van de Rotterdamse schepenen (rechters) tussen 1700 en 1750.

In het Oud Rechterlijk Archief van Rotterdam zijn zowel vonnis- (sententie) als correctieboeken (vechtboeken of 'registers van ampele quade clap') bewaard gebleven. In beide bronnen zijn de delicten genoteerd van personen die werden vervolgd, maar de bronnen zijn heel verschillend van aard. In de vonnisboeken zijn vonnissen opgetekend die de schepenen via de toenmalige rechtsprocedure hebben uitgesproken. De vechtboeken daarentegen bevatten uitspraken over kleine delicten die zonder vorm van proces werden bestraft. Zowel wat betreft inrichting als opzet zijn de twee bronnen verschillend. De vonnisboeken geven veel meer informatie dan de vechtboeken. Naam, plaats van herkomst, leeftijd en huwelijks staat van de vervolgte

personen worden altijd vermeld, en soms, zij het heel zelden, ook nog het beroep. Daarna volgde de vermelding van het gepleegde delict. Gegevens over het misdrijf zelf zijn meestal uitvoerig genoteerd met daarbij de aanleiding van de misdaad, motivatie van de verdachte, eventuele samenwerking en de uitvoering van het begane delict. De correctieboeken zijn veel minder uitgebreid van opzet. Naast de naam van de vervolgte, het delict waarvoor hij of zij werd berecht en de straf die werd opgelegd, is er verder weinig genoteerd. Bovendien zijn de formuleringen zeer kort en bondig, zodat er weinig informatie over de veroordeelden is te vinden. Het ging bij 'correctie' duidelijk om een snelle berechting.

Een laatste belangrijk verschil tussen de twee bronnen is het onderscheid tussen civiele en strafrechtpraak. In de achttiende eeuw bestond geen strikte scheiding tussen strafrecht en burgerlijk recht. De vechtböeken zijn gebaseerd op gewoonterechtelijke procedu- ra en behoren daarom tot de civiele recht- spraak. De vonnisboeken waren doorgaans van strafrechtelijke aard: de rechters deden uitspraken als representanten van de gemeen- schap. Aangezien het onderscheid in de wet niet zo scherp stond gesteld, doen de uitspra- ken in de vechtböeken nogal eens sterk den- ken aan de strafrechtelijke vonnissen. Zo werden in de correctieboeken in Rotterdam kleine criminele zaken als civiele zaken behandeld. De naam vechtböeken zegt het eigenlijk al: de meeste zaken betroffen vech- partijtjes die door ruzies tussen familieleden en onenigheden tussen buurtbewoners tot stand kwamen. De aanklachten hingen vaak

samen met roddels en kwaadsprekerij. Het ging dus vooral om onderlinge geschillen van buurtbewoners, gezins- en familieleden.⁶ De vonnisboeken en vechtböeken registreren misdrijf en pleger, maar tijdens het proces werd ook aantekening gemaakt van de verho- ren van de verdachte en de verklaringen van getuigen of betrokkenen. De verhoren kwa- men terecht in de zogenoemde examenboe- ken, terwijl verklaringen van anderen in de besoiugeboeken werden geregistreerd. Deze twee bronnen bevatten mooie aanvullende informatie over de wijze waarop het proces verliep, de argumenten van verdachten, de gedachtegang van de rechters en de visies van bureu, familieleden, vrienden en andere stadsgenoten. In tegenstelling tot de vonnis- boeken, bestaan de examen- en besoiugeboe- ken niet uit eindverslagen, maar uit ter plaat- se opgeschreven notities. Misschien zijn deze bronnen daardoor zelfs wel waardevoller dan de vonnis- en vechtböeken voor historici die iets willen weten over het dagelijkse leven van Rotterdammers in de zeventiende en achttiende eeuw. Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de criminaliteit van Rot- terdammers in de achttiende eeuw bekeek ik alle bronnen.

Criminele Rotterdammers in de achttiende eeuw

Waarvoor werden Rotterdammers in de ach- tiende eeuw vervolgd en hadden vrouwen inderdaad een belangrijk aandeel in de crimi- naliteit? Laten we met het laatste beginnen. Het aandeel van vrouwen is inderdaad opmerkelijk hoog: ongeveer vijftientig pro- cent van de Rotterdamse veroordelingen in

de eerste helft van de achttiende eeuw betrof vrouwelijke verdachten. Zoals wellicht te verwachten viel, pleegden vrouwen andere delicten dan mannen of misschien is het beter om te zeggen dat vrouwen voor andere delicten werden vervolgd. De veroordelingen door een rechtbank hangen samen met wetgeving, vervolgingsbeleid, politieapparaat, maar ook met economische en sociale omstandigheden en demografische patronen. Bij een vrouwenoverschot is het logisch dat het aandeel van vrouwen in de gepleegde criminaliteit stijgt. En in een samenleving waarin er een dubbele moraal bestaat ten aanzien van het zedelijke gedrag van vrouwen en mannen, ligt het voor de hand dat er een verschillend vervolgingsbeleid bestaat voor de twee seksen.

De vroegmoderne samenleving had inderdaad meer bezwaren tegen seksueel (wan)gedrag van vrouwen dan van mannen en vrouwen liepen dan ook een grotere kans om voor zedendelicten te worden opgepakt. In achttiende-eeuws Rotterdam werden vrouwen opmerkelijk vaak veroordeeld voor overspel, toen als een zeer ernstig delict beschouwd waarop doorgaans een verbanning uit Holland voor vijftig jaar stond. Andere seksuele vergrijpen waren prostitutie, het houden van een bordeel, ongehuwd samenwonen en bigamie. De zedenzaken bij de Rotterdamse rechtbanken betroffen in 64 procent van de gevallen een vrouw. Maar dat hoge aandeel kan niet alleen verklaard worden uit een striktere aanpak van vrouwen. Ook mannen werden hard aangepakt als ze de zedenwetten overtraden, alleen was hun pakkans wat minder groot omdat

hun seksuele activiteiten minder snel naar buiten kwamen. Een buitenechtelijke zwangerschap loopt immers meer in het oog dan buitenechtelijke seksuele omgang! Zo verging het bijvoorbeeld Jannetje Jans die in 1700 door de Rotterdamse rechters werd veroordeeld tot vijftig jaar verbanning omdat:

‘sij gevangene een kind heeft bij eenen Hendrik van Heukelom en met denzelven omtrent twee jaren heeft geleefd als man en wijff en dat zij gevangene vermeent nu mede bij den selven van Heukelom swanger te sijn.’

Een derde factor is de demografische: de meeste steden in Europa kenden in de zeventiende en achttiende eeuw een vrouwenoverschot, maar in een havenstad als Rotterdam was het vrouwenoverschot relatief nog groter. Vooral mannen uit de onderste lagen van de bevolking vonden werk op de schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Zij deden dat uit geldnood, maar soms ook om de spanning van een verre reis of uit nieuwsgierigheid naar onbekende landen. Niet alleen jonge ongehuwde mannen zochten werk bij de Compagnie, maar ook gehuwde mannen met gezinnen. Hun vrouwen bleven vaak voor jaren alleen achter met de kinderen, zonder dat duidelijk werd wanneer en of de zeevaarder in Rotterdam zou terugkeren. Deze families stonden er dus alleen voor en moesten het financieel zien te redden met het inkomen van de moeder en soms de oudste kinderen van het gezin. Vooral als het lot van de zeeman lang in het ongewisse bleef, was de verleiding voor vrouwen groot om een verhouding met een andere man te beginnen. Rotterdamse vrouwen werden daarom vaker

afb. 3. Tot aan 1823 vond de rechtspraak in Rotterdam grotendeels plaats in het stadhuis op de Hoogstraat, hier weergegeven op een tekening van Jacob Kortebant uit 1750. Verdachten verbleven in afwachting van hun proces in de kelder onder het stadhuis. Langdurige vrijheidsstraffen werden zelden gegeven, wel vaak boetes en lijfstraffen, waaronder ook de doodstraf. Overtreders van de huwelijks wetten werden meestal verbannen.
(GAR, RI 935)



voor overspel vervolgd dan mannen.⁸ Het levert soms trieste verhalen op. Geertje Jacobs had al jaren niets van haar man vernomen toen zij in 1677 bij de Oost-Indische Compagnie informatie vroeg over zijn lot, maar de boekhouder kon haar niets vertellen. Daarna had ze 'uijt seeckere brieff door een chirurgijn aen zijn vrouw geschreven aen haer gevangene (Geertje) vertoont vernomen dat haer man dood ende overleden was'. Ze dacht dus dat haar man was overleden toen ze een verhouding met een andere man begon. Het bewijs daarvoor vond ze extra geloofwaardig omdat het was geleverd door een chirurgijn, een man met een hoge sociale status. Helaas oordeelden de Rotterdamse rechters anders en werd Geertje veroordeeld tot vijftig jaar verbanning.⁹

Hiermee wordt direct duidelijk dat de verhoeren van verdachten niet alleen informatie bieden over crimineel gedrag en de bestraffing ervan, maar ook over het dagelijkse wel en wee van Rotterdammers in de zeventiende en achttiende eeuw. Zo was het tot voor kort onbekend dat het personeel aan boord van de schepen van de Compagnie ook uit gehuwde mannen bestond. In de beeldvorming is de matroos jong en alleenstaand, met hoogstens een huilende moeder of kortstondige liefde op de kade. Het salaris van matrozen en knechten was zo laag dat een gezin er onmogelijk van kon leven en historici gingen ervan uit dat er pas gehuwd werd als de man voldoende verdiende om een vrouw en kinderen te kunnen onderhouden. Uit de verhoeren van de Rotterdamse rechters blijkt dat de praktijk heel anders was: het salaris van de matrozen was heel laag, maar desondanks

werd er getrouwd en een gezin gesticht. De achtergebleven vrouwen moesten het gezin draaiend houden. Dat deden ze door zelf te werken, soms met de oudste kinderen, en daarnaast bood de stedelijke gemeenschap op allerlei manieren steun. Er bestond armenzorg vanuit het stadsbestuur en de kerk, er waren buurtorganisaties die gezinnen in moeilijke tijden steunden en tenslotte deed ook de Compagnie er alles aan om de achtergebleven vrouwen te helpen. Zo gaf de stedelijke armenzorg niet alleen geld, kleding, turf of brood, maar kregen vrouwen soms ook een spinwiel om zelfstandig wat geld te kunnen verdienen. En de Compagnie zorgde ervoor dat mannen hun geld niet overzee verbrasten, maar bewaarden voor hun gezin. Natuurlijk is dit soort informatie niet alleen gebaseerd op oude verhoeren en vonnissen en zijn er ook andere bronnen nodig om nieuwe inzichten in de geschiedwetenschap te bevestigen. In het geval van de zeemannen en hun gezinnen zijn dat scheepsboeken, de administratie van de Compagnie, archieven van de armenzorg, reisverslagen, brieven en dagboeken.¹⁰ Het voorbeeld van de zeemannsfamilies maakt wel duidelijk dat oude rechterlijke bronnen historici op een ander spoor kunnen brengen, waardoor inzichten worden bijgesteld.

Diefstal, vechtpartijen, moord en doodslag

Vrouwen werden weliswaar het meest vervolgd voor zedenmisdriven, maar op de totale Rotterdamse criminaliteit in de achttiende eeuw komt deze categorie pas op de derde plaats. De meeste delicten lagen op het terrein van geweldpleging en vermogenszaken,

vooral mishandelingen, vechtpartijen en messteken kwamen vaak voor. Het zal misschien weinig verbazing wekken dat mannen een stuk actiever waren op deze gebieden. Het valt op dat vrouwen ook wel diefstal pleegden, maar bij hen is er veel minder vaak sprake van recidive. Vrouwen stalen goederen die duidelijk praktische, huishoudelijke waarde hadden: linnengoed, kleding, serviesgoed of brood uit een winkel of een woonhuis. Mannen pleegden meer gewaagde vermogensdelicten, zoals grote inbraken in huizen of op schepen en een enkele keer valsemunterij. Als vrouwen dat al deden, dan was dat in samenwerking met een man. Het beeld van de vrouwencriminaliteit in de achttiende eeuw komt in dit opzicht dus overeen met de huidige situatie: vrouwen plegen minder vaak diefstal en hun vermogensvergrepen zijn doorgaans eenmalig en minder risicovol dan de vergrepen van mannelijke delinquenten. Toch waren er natuurlijk ook vrouwen die een lange geschiedenis bij justitie kenden. Een dergelijk geval was Lijsbeth Engels, die in 1710 werd veroordeeld omdat:

‘sij gevangene op diverse plaetsen of ter sake van dieverij, in handen van justitie is geweest en voor desselve is gestraft en dat haar nam tot Hamburg is opgehangen het geene haer gevangene tot inkeer en een beeter leeven hadde behooren te brengen, egter sij, gevangene alhoewel maar vier weken uijt Amsterdams spinhuys (gevangenis) sijn geweest niet ontsien heeft alhier in een seckere winkel vier stukjes goed van den toonbank te nemen en in haer schood te verbergen.’¹¹

Ook bij de gewelddelicten waren vrouwen

veruit in de minderheid: slechts 21 procent van de geweldvergrepen werd door vrouwen gepleegd. Het stereotiepe beeld van de man als geweldpleger en de vrouw als minder gewelddadig wordt in de achttiende-eeuwse bronnen bevestigd. Vrouwen vochten wel, maar zonder wapens en meestal met elkaar. Het was niet ongewoon dat bureu vechtlustige personen bij het gerecht brachten, omdat het vechten overlast gaf of de reputatie van de buurt schade toebrengt. Meestal werden ze dan voor een aantal weken of maanden op water en brood gezet, maar werd het de rechters te gortig dan werd iemand voor langere tijd gevangen gehouden. Lena van Es kreeg in 1750 acht dagen water en brood omdat ‘Adriana van Voren, claegt dat haer buervrouw Lena van Es, haer comparante in haer eyge huys heeft geslaegen ende mishandelt.’¹²

Eén gewelddelict blijkt een typisch vrouwen delict te zijn: kindermoord. Dat was niet alleen in Rotterdam zo. Uit onderzoek blijkt dat in de vroegmoderne periode (1500-1800) ook in Amsterdam en Leiden, en in Engeland en Duitsland bijna alleen vrouwen kindermoord pleegden.¹³ Dit had alles te maken met de toenmalige visie op buitenechtelijke seksualiteit en onwettige kinderen: beide waren taboe. Dienstmeisjes die zwanger raakten van hun baas of van hun geliefde verloren direct hun baan en daarmee meestal ook hun huis. Juist vrouwen uit deze beroepsgroep werden voor moord op hun pasgeboren kind veroordeeld. Jonge vrouwen voelden zich soms zo in het nauw gedreven dat zij geen andere uitweg zagen dan hun zwangerschap verborgen te houden en hun

kind direct na te geboorte om te brengen. Uit de verhoren van de rechters blijkt wel dat vrouwen zich schaamden voor hun omgeving. Lijsbeth Joost was in 1720 zwanger geworden en gooide het kind vlak na de geboorte in de Maas.¹⁴ De getuigenissen van twee vroedvrouwen maken duidelijk dat Lijsbeths ouders op de hoogte waren geweest van haar zwangerschap en dat haar vader de hulp van de arts had ingeroepen. De arts schakelde vervolgens de vroedvrouwen in, maar toen dezen bij het huis arriveerden, vonden ze daar Lijsbeth zonder kind. Op hun vraag waar het kind was, zou Lijsbeth hebben geantwoord: 't leijt op 't slick aen Maesland'.¹⁵ Uit het verdere relaas blijkt dat Lijsbeth bang was voor haar omgeving en het kind om die reden niet bij zich hield. Hoewel ze al bij het eerste verhoor haar misdaad bekende, onderwierp justitie haar aan een groot aantal verhoren. Bij halsmisdrijven, zoals moord, wilden de schepenen exact op de hoogte zijn van de ware toedracht van het delict om met zekerheid de juiste straf te kunnen bepalen. In de verhoren kwamen dan ook veel details over het leven van Lijsbeth naar voren en de omstandigheden waarin zij het delict pleegde.¹⁶ Naar aanleiding van haar bekentenis en de informatie uit de verhoren legden de rechters Lijsbeth de doodstraf op. Mijn onderzoek naar criminaliteit in Rotterdam bracht nieuwe gegevens aan het licht over het vervolgingsbeleid van de Rotterdamse justitie (schout en schepenen) en de verschillen tussen het criminele gedrag van mannen en vrouwen. Het was opvallend dat ook in Rotterdam in de achttiende eeuw

vijfderdertig procent van de veroordelingen vrouwen betreft, een veel hoger percentage dan het huidige aandeel van tien procent. Het is goed te verklaren hoe dat komt: overspel en ongehuwd samenwonen waren strafbaar en juist vrouwen hadden een grotere pak kans bij deze delicten. Ten eerste door de dubbele moraal: op het zedelijke gedrag van vrouwen werd meer gelet en door zwangerschap werd hun daad zichtbaar. Daarnaast speelde het feit dat Rotterdam een havenstad was een grote rol: er bestond een vrouwenoverschot en achtergebleven echtgenotes van zeelieden gingen nieuwe relaties aan als zij lang niets meer van hun man hadden gehoord. Maar ook zonder de zedendelicten stond vijftienvintig procent van de delicten op het conto van vrouwen. Historici zijn er nog niet over uit wat de verklaring is voor het grote aandeel van vrouwen: pleegden zij eerder diefstal om hun gezinnen te onderhouden, was het vrouwenoverschot doorslaggevend, of waren vrouwen in de achttiende eeuw economisch zelfstandiger dan wij dachten?

Het huwelijksleven door rechters en predikanten bekeken

Na de goede ervaringen in het Oud Stads Archief lag het voor de hand dat ik de bronnen voor mijn proefschrift daar zou zoeken. Dit keer bekeek ik niet alleen de rechterlijke archieven, maar ook de archieven van de hervormde kerk. De vraag bij dit grotere onderzoek was: welke regels bestonden er rond het huwelijk en vormde de Reformatie een omslagpunt in opvattingen over het huwelijk? Ik bekeek Rotterdam en Delft voor

de periode 1550-1700. De stedelijke rechtbanken en protestantse kerkenraden behandelde in deze periode honderden huwelijksgevallen. De kerkenraden startten hun werk pas ná de Opstand in 1572 toen Rotterdam en Delft zich achter Willem van Oranje schaarden en van de katholieke op de protestantse religie overgingen. Deze overgang had niet alleen grote politieke gevolgen, maar beïnvloedde ook de manier waarop overheid en kerk met het huwelijk omgingen.¹⁷ De protestanten zien het huwelijk namelijk niet als sacrament, maar als een wereldlijke zaak. De katholieken beschouwen het huwelijk wel als een sacrament en om die reden waren praktisch alle zaken rond het huwelijk vóór de Reformatie door de kerk geregeld. De kerk bepaalde de regels rond huwelijksluiting, scheiding en de verboden graden van bloedverwantschap en via kerkelijke rechtbanken vervolgden zij overspel en voor-echtelijke seksualiteit. De overheid trad eigenlijk alleen op als het geld van rijke families op het spel stond of als de openbare orde gevaar liep. Na de Reformatie wijzigde de taakverdeling tussen overheid en kerk zich volledig. Nu het huwelijk een wereldlijke aangelegenheid was, namen stedelijke overheden de wetgeving én vervolging van huwelijksdelicten op zich. Dat betekende een flinke nieuwe taak voor het Rotterdamse stadsbestuur en zijn justitiële apparaat. Uit het onderzoek naar de achttiende-eeuwse criminaliteit bleek immers dat zedenmisdriven –waaronder huwelijksvergrepen grotendeels vallen– misschien niet de grootste categorie vormden, maar toch nog steeds twintig procent van alle rechtszaken. Na 1572 bemoei-

den de Rotterdamse schout en schepenen zich inderdaad veel actiever met overspel, verlating door echtgenoten, voorechtelijke seksualiteit en onwettige trouwbeloften. Die omslag betekende niet dat de kerk zich helemaal niet meer met het huwelijk bemoeide. Integendeel zelfs, de protestantse kerk voerde via kerkenraden een tuchtbeleid waarin het huwelijk een essentieel onderwerp was. Predikanten gingen de wijk in en spraken met Rotterdammers over hun echtelijke ruzies, over de verloren eer van een dochter wier trouwbelofte was verbroken of met stadsbewoners die zich ergerden aan het losbandige gedrag van hun burens. Deze conversaties waren bepaald niet vrijblijvend: wie de regels van moreel en zedelijk gedrag overtrad, werd door de kerkenraad op het matje geroepen en onder censuur gesteld. De predikanten onthielden lidmaten dan het avondmaal: de kern van de openbare samenkomsten van de protestantse gemeente. De kerkelijke regels voor zedelijk gedrag kwamen overigens grotendeels overeen met de wetten van het wereldlijke gezag. De vergelijking tussen de kerkenraden en stedelijke rechterlijke macht laat goed zien hoe stedelijke instanties de huwelijkswetten toepasten en in hoeverre stadsbewoners zich aan de nieuwe regels hielden. Door de Reformatie was er niet alleen een verandering gekomen in de taakopvattingen van kerk en overheid, maar ontstonden er ook inhoudelijk nieuwe opvattingen over het huwelijk. Naar aanleiding van al die veranderingen legden de Staten van Holland in 1580 een aantal regels vast: op overspel stonden zware straffen, huwelijken moesten openbaar mét getui-

gen in de kerk of het stadhuis worden aangekondigd en gesloten, minderjarigen hadden de toestemming van hun ouders nodig, en echtscheiding was in bepaalde gevallen toegestaan.

Verbroken trouwbeloften

De bewoners van de Hollandse steden bleken moeite te hebben om zich aan de veranderende visies aan te passen. Weliswaar had de katholieke kerk het oude gebruik van onderlinge beloften tussen twee geliefden gevolgd door de bijslap veroordeeld, maar de beloften werden wel als geldig beschouwd. Dat was nu niet meer zo: de zogenoemde heimelijke trouwbeloften waren zowel onwettig als ongeldig. De Staten van Holland begrepen wel dat de overgang moeilijkheden zou geven: een paar dat al vóór 1580 op basis van onderlinge beloften samenleefde, beschouwden zij daarom als echtpaar. Ondanks deze overgangsregeling volgden vele Rotterdammers nog steeds de huwelijksgewoonten van vóór de Reformatie. Dat leverde talloze onduidelijke en lastige situaties op: hoe moest het met meisjes die te goeder trouw met een jongen hadden geslapen na een trouwbelofte? Moest de rechter hen veroordelen omdat zij vóór het huwelijk seks hadden gehad en moest hij ter besteding van de nieuwe regels hard optreden? De twintigjarige Aeltgen Maertens was een dergelijk geval. In 1621 pakte de schout en zijn dienaren haar op omdat ze het bed had gedeeld met Jacob Jans. Ze bekende dat ze 'in de kelder van Catalina Heijndrix aldaer vleselijke geconverseert heeft buyten echt met eene Jacob Jans, die sij seijde gelooft te hebben te trouwen'. Ze werd voor twaalf jaar

verbannen.¹⁹ De rechters waren dus strikt, maar dat gold vooral voor personen die overduidelijk niet van plan waren geweest om te trouwen. Waarschijnlijk noemde Aeltgen een huwelijk alleen om haar gedrag te vergoelijken, want de omstandigheden pleitten tegen haar. Ze was nog maar net uit Maastricht in Rotterdam gearriveerd bij haar vriendin Catalina toen zij al in de kelder met Jacob het bed deelde en er was geen enkel bewijs van een mondelinge trouwbelofte. De rechters waren een stuk milder als duidelijk werd dat jongeren alleen met iemand naar bed gingen als er sprake was van een serieuze verloving. Het beste bewijs daarvan was natuurlijk een schriftelijke verklaring van de verloofde zelf, een trouwpenning of ring of anders betrouwbare getuigen, het liefst met hoge status en van onbesproken reputatie. In dit soort gevallen waren rechters bereid de hand over het hart te strijken en het te laten bij een waarschuwing en een belofte binnen afzienbare tijd te trouwen. De rechtbank hanteerde net als de Rotterdamse burgers prerectorische normen: onderlinge trouwbeloften met bijslap betekende onherroepelijk dat het huwelijk moest volgen. Vooral volhardende overtreders kwamen wegens wettelijke seksualiteit of ongehuwd samenwonen voor de rechtbank, want minder officiële instanties of corrigerende burgers riepen de meeste koppels in een eerder stadium tot de orde. Buurtbewoners, familieleden of verontwaardigde verloofdes maakten bezwaar tegen de heimelijke trouwbeloften omdat zij er zelf belang bij hadden. Maar ook gildenmeesters en buurtmeesters grepen in als zij hun eigen reputatie bedreigd zagen door het onwettige gedrag van de



afb. 4. In de zeventiende eeuw kon ook het gedogen van onwettige seksuele handelingen worden bestraft. De visser op deze watervrtekening uit ca. 1630, toegeschreven aan Gerard ter Borch sr., is dus strafbaar; want hij gedooft, zij het met bitterheid, dat zijn jonge vrouw het met haar neef aanlegt. Dat wordt duidelijk uit het onderschrift: 'K ben out en kout, ik ken me maer met vissche voen / men wijf is jong, die sel het veughele wel doen / heur neef, die helptter wat ...'. (Atlas Van Stolk, invnr: 50641)

leden van hun beroepsgroep of buurt. Op semi-officieel niveau corrigeerde de kerkenraad zijn lidmaten: predikanten bezochten hen thuis of ontboden hen in de kerkenraad-

kamer. Verbroken trouwbeloften kwamen wel vaak voor de rechtbank, maar dan betrof het civiele procedures waarin meisjes hun eer probeerden te redden. Het waren dus voorna-



afb. 5. De studiezaal in het oude archiefgebouw werd herhaaldelijk verplaatst en gemoderniseerd. De foto dateert uit 1981 en toont een studiezaal die toen zeer modern en functioneel werd geacht. Aan de inrichting ervan is daarna vrijwel niets meer veranderd; een geheel nieuwe studiezaal moest wachten tot de verhuizing van het archief naar de Hofdijk. (GAR, 1981-2961)

melijk ‘ernstige’ gevallen die voor de strafrechtbank terecht kwamen.

De Rotterdamse predikanten hielden zich veel vaker bezig met onwettige trouwbeloften, omdat zij in een veel eerder stadium erbij betrokken raakten. Als bewakers van de calvinistische leer waren zij veel strikter in de toepassing van de huwelijksregels dan de rechters, maar ook in hun aantekeningen klinkt mededogen door. Het is duidelijk dat zowel de rechters als de predikanten begrepen dat de bevolking de nieuwe regels rond de huwelijksluiting pas op den duur zou internaliseren. De predikanten accepteerden niet dat jongeren zich verloofden buiten medeweten van hun omgeving of nog erger, zonder toestemming van hun ouders. Maar in hun aanpak stond verzoening centraal: tussen afwijkende lidmaten en de kerk, tussen ouders en kinderen, en tussen ruziënde ver-

loofden. Dat is mooi te lezen in de notities die de predikanten wekelijks bijhielden. De rechtbankverslagen zijn de neerslag van een gerechtelijk proces; na het vonnis houdt de zaak voor de rechter op. Maar de predikanten bleven hun aantekeningen maken zolang alle betrokken partijen nog niet waren verzoend. De kerkenraadnotulen volgen het leven van lidmaten soms jarenlang, waarbij niet alleen de betrokkenen zelf en de overwegingen van de predikanten aan de orde komen, maar ook familieleden, buurtbewoners, vrienden en kennissen het woord krijgen. Een uitnodiging wellicht voor anderen om ook eens een kijkje te nemen in de archieven van de Rotterdamse Hervormde kerkenraad?

Ambtenaren en publieke taken

Sinds enige tijd zit ik weer in het gemeentearchief van Rotterdam dat inmiddels een

nieuwe locatie heeft aan de Hofdijk. Mijn onderzoeksthema is verschoven naar publieke taken en ambtenaren, maar de focus ligt nog steeds bij de vroegmoderne stad. In het huidige onderzoek ben ik niet alleen, maar werk ik met Griet Vermeesch en Elise van Nederveen Meerkerk aan een gezamenlijk project. We bestuderen de ontwikkeling van publieke taken tussen 1500 en 1800: hoe verdeelden kerk, stadsbestuur en burgers deze taken? En werden de ambtelijke functies in de loop van de tijd professioneler? Het lijkt voor de hand te liggen dat steden in de loop van de onderzoeksperiode steeds meer publieke taken op zich namen: armenzorg, de bouw van gevangenis, vuilnisophaal, regulering van de markten, enzovoorts. Onze eerste bevindingen wijzen uit dat deze ontwikkelingen niet zo lineair verliepen als historici vaak denken. Het Rotterdamse stadsbestuur besteedde al vanaf de zeventiende eeuw een aanzienlijk deel van zijn budget aan publieke faciliteiten.¹⁹ Ook over de functionering van ambtenaren vonden we enkele verrassende feiten. Historici gaan er vanuit dat de professionalisering van ambten gepaard ging met de uitstoting van vrouwen. Uit de ambtenboeken blijkt iets heel anders: in de zeventiende en achttiende eeuw vervulden vrouwen tien tot dertig procent van de lagere ambten en zij werden niet altijd slecht betaald. In de loop van de achttiende eeuw vervijfvoudigde het salaris van de vroedvrouwen (van dertig naar 140 gulden) terwijl het salaris van de doctoren en chirurgijnen bijna gelijk bleef. Zo ontving stadsvroedvrouw Elizabeth Verhoop in 1800 140 gulden voor haar werkzaamheden, terwijl de chirurgijn

van het Rotterdamse werkhuis (gevangenis) slechts een salaris van 50 gulden ontving.²⁰ Beiden hadden daarnaast overigens nog particuliere klanten. De resultaten van dit onderzoek zullen de komende jaren op nationale en internationale congressen worden gepresenteerd en in twee boeken worden gepubliceerd.

In sommige opzichten is het werken in het Rotterdamse gemeentearchief weinig veranderd: er is nog steeds veel te ontdekken en de bronnen van het Oud Stads Archief zijn nog altijd even toegankelijk. Originele stukken mogen nog steeds ingekeken worden, zelfs zonder handschoentjes. Maar in een aantal opzichten is het archief sterk veranderd. Het verschil tussen het oude gebouw en nieuwe gebouw is groot: bezoekers worden bij binnenkomst 'gescand', de leeszaal is ruimer en professioneler ingedeeld, aanvragen gebeuren via de computer met een identiteitskaart en de stukken worden niet meer met karretjes naar de tafels gebracht. Het Rotterdamse archief is een fijne werkplek en leeszaalmedewerkers zijn nog even vriendelijk en behulpzaam, maar efficiëntie heeft ook zijn nadelen. Even binnenlopen bij de stadshistoricus is er niet meer bij en de personen die de stukken met karretjes brachten zijn verdwenen. Tenslotte zijn ook de bezoekers van het archief veranderd. Toen ik als onderzoeker begon, zat er slechts een enkele verdwaalde genealoog in de leeszaal, maar nu zijn de stamboomonderzoekers waarschijnlijk de belangrijkste bezoekers van het archief. Dat levert niet alleen een vollere leeszaal op, maar soms ook interessante levensverhalen bij de koffie.

NOTEN

1. Manon van der Heijden, 'Een sodomiezaak uit het schopenarchief van 1776 te Rotterdam', in: *Opossum* 2, nr.6 (1992), 50-52.
2. Het onderzoeksproject 'Civil Services and Urban Communities, the Netherlands 1500-1800' startte in 2005 aan de Vrije Universiteit Amsterdam en ging in 2006 over naar de Universiteit Leiden bij het Instituut voor Geschiedenis. Naast de auteur zijn er drie onderzoekers werkzaam (geweest) in dit project: Filip Vermeylen, Griet Vermeesch en Elise Nederveen van Meerkerk: www.let.leidenuniv.nl/history/csuc.
3. Arie van der Schoor, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam: nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegebied van ca. 400 tot 1400* (Alphen a/d Rijn 1993); Arie van der Schoor, *Stad in aanwas: geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999); Paul van de Laar, *Stad van formaat: geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2000).
4. De scriptie werd in bewerkte vorm gepubliceerd als artikel: Manon van der Heijden, 'Criminaliteit en sexe in 18e-eeuws Rotterdam. De verschillen tussen vrouwen- en mannencriminaliteit tussen 1700 en 1750', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21, nr. 1 (1995) 1-36.
5. Lotte van de Pol, 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam in de tweede helft van de 17de eeuw', in: *Tijdschrift voor Criminologie* 29 (1987), 148-155.
6. Na 1750 veranderde de opzet van de correctieboeken tijdelijk: naast gewelddelicten en overtreddingen van de openbare orde werden er ook zwaardere geweldsmisdrijven en zedendelicten opgetekend en werden er verhoren van verdachten opgenomen. Van een snelle berechtingsvorm was toen geen sprake meer. In 1776 keerde men naar

- de oorspronkelijke opzet terug en werden alleen lichte gevallen ter correctie zonder vorm van proces genoteerd: Van der Heijden, 'Criminaliteit en sexe', 14-15.
7. Oude Rechtelijke Archiven (OSA), Crimineel Sententieboek (CS), inv.nr. 252, folio 73 (1700).
 8. Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998), 142-158.
 9. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 154.
 10. Manon van der Heijden, 'Achterblijvers: Rotterdamse vrouwen en de VOC (1602-1750)', in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar, *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam 2002), 181-212.
 11. OSA, CS, inv.nr. 252, folio 249 (1710); Crimineel Besoingeboek (CB), inv.nr. 176 (1710).
 12. OSA, Quade Clap (QC), inv.nr. 269, folio 39 (1750).
 13. Van der Heijden, 'Criminaliteit en sexe', 27-28.
 14. OSA, CS, inv.nr. 253, folio 152-155 (1720).
 15. OSA, CB, inv.nr. 178, folio 2-4 (1720).
 16. OSA, Crimineel Examenboek (CE), inv.nr. 146, folio 297, 301, 313, 337, 338 (1720).
 17. Voor de inhoud van deze paragraaf verwijs ik naar Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*.
 18. OSA, CS, inv.nr. 245, folio 438 (1721).
 19. OSA, Ordinaris rekeningen, inv.nr. 3232 (1750), folio 906; Ordinaris rekening, inv.nr. 3335, folio 221-223.
 20. OSA, Kort register van ampten en bedieningen, inv.nr. 839; Resolutien, dispositien, concessies en vergunningen van de heeren Burgemeesteren en Regeerders der stad Rotterdam, inv.nr. 807 en 808.